

Проблема соціалізації дітей з обмеженими можливостями в контексті історичних змін в країнах Європи (Польща)

Анотація. У данній статті висвітлено проведений аналіз історичного досвіду щодо відношення соціума до явища інвалідності та розвиток наук, що посприяли сучасній соціалізації дітей з обмеженими можливостями в контексті історичної періодизації на території Польщі та інших європейських країн.

Анотация. В данной статье освещен проведенный анализ исторического опыта по отношению социума к такому явлению, как инвалидность та развитие наук, что поспособствовали современной социализации детей с ограниченными возможностями в контексте исторической периодизации на территории Польши и других европейских стран.

Annotation. In the article the conducted analysis of historical experience in relation to attitude of соціума toward disability and development of sciences which assisted to modern socialization of children with the limited possibilities in the context of historical division into periods on territory of Poland and other European countries.

Ключові слова: *соціалізація, діти з обмеженими можливостями.*

Постановка проблеми. Однією з гострих проблем сьогодення є соціалізація дітей з обмеженими можливостями, рівність їх прав та можливостей, недостатній рівень відповідних умов для самореалізації особистості.

Як показує аналіз досліджень, питання соціалізації осіб з обмеженими можливостями бере свій початок з витоків історичного минулого людини.

Людство з початку свого існування налічувало в своїх рядах дітей які мають певні психофізичні обмеження, що є наслідком широкого спектру факторів. Місце і роль дитини з певними вадами в суспільній структурі, її потреби та можливості різно спримаються самим суспільством. Відношення до

такої категорії було відмічено в різноманітних історичних описах і культурах та характеризується острахом, забобонами, неприязню, відчуждженням, жалістю, дискримінацією. Таке негативне ставлення залишає клеймо на особистості і не дає змогу для успішної реалізації дитини як суспільної одиниці, навіть при наявності рис характерних для здорової людини. На протязі віків відношення змінювалося в залежності від соціального устрою, економічного розвитку та зміни свідомості.

Тож, можна зазначити, що визначена проблемна категорія дітей на протязі багатьох десятиріч потребувала до себе уваги, та серйозних історичних досліджень на цю тему недостатньо. Суттєвий доробок щодо аспектів даної проблеми належить таким польським вченим як М. Балцерек, В. Дикцік, В. Гасік, Л. Гроховський, А. Хулєк, та інші.

Дослідження історичного минулого дає змогу порівняти становище дітей з обмеженими можливостями на протязі віків до сьогодення та полягає у відборі найкращих зразків, що знайдуть своє застосування в створенні належних для особистості умов в майбутньому.

Тому у данній статті ми розглянемо відношення соціума до інвалідності та розвиток наук, що посприяли сучасній соціалізації дітей з обмеженими можливостями в контексті історичної періодизації від античності до сьогодення на території Польщі та інших європейських країн.

Метою статті є висвітлення ґрунтовного аналізу історичного досвіду щодо означеної проблеми та здійснення спроби періодизації проблеми соціалізації дітей з обмеженими можливостями.

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу історичних формацій, для кожної з яких було характерним своєрідне відношення до осіб з обмеженими можливостями, ми здійснили періодизацію суспільного становища, соціальної інтеграції та соціалізації такої категорії населення: 1) період «знищення» (VI-III ст. до н.е. – V ст. н.е.); 2) період «ізоляції» (V- XV ст.); 3) період «гуманізму» (XVст. - поч. XX ст.); 4) період «становлення» (поч. XX – 90-і роки XIX); 5) період «інтеграції» (90-і роки і до сьогодення). Основним

критерієм запропонованого поділу ми обрали характер ставлення держави, суспільства до осіб з обмеженими можливостями.

Зміст *I періоду* – «знищення» (VI-III ст. до н.е. – V ст. н.е.) відображається у байдужості до даних осіб та їх ізоляції під час історичного відрізка: від первісної культури до Середньовіччя. Так як первісно-общинний лад відокремлений від нас тисячоліттями і до нашого часу не збереглося достовірних свідочств про засоби виховання дітей з обмеженими можливостями та їх становлення, то тільки спираючись на дослідження в інших галузях науковці можуть взагалі змалювати картину даних процесів.

В первісному суспільстві головним завданням людей була боротьба за виживання в екстремальних умовах природнього світу. Якщо фізичні та психічні недоліки не заважали в повній мірі виконувати колективну трудову діяльність, то це не сприяло виникненню особливих проблем в порівнянні з наступними періодами розвитку людського суспільства.

Разом з появою мови, а потім і з виникненням класової нерівності визначалося і негативне ставлення взагалі до всіх осіб з обмеженими можливостями.

Згодом з'являється явище знищення дітей з вираженими психофізичними відхиленнями, що було присутнє не тільки в період доісторичних культур, але й набагато пізніше, до середини XX століття. Звичай вбивати чи залишати хворих дітей був поширений серед багатьох народів світу.

До дітей, що мають різні психічні чи фізичні порушення в давньому світі ставилися неоднозначно. Наприклад, в Древній Греції, щоб випробувати здоров'я маля, його купали у воді з оливковим маслом або вином, бо за повір'ям діти, що хворі на епілепсію чи інші недуги від цих добавок вмирають, а здорові отримують ще більшу силу та життєздатність [1].

В тогочасному суспільстві підтримувалась ідея здорового, фізично сильного тіла, придатного для військової справи та народження здорової дитини. Спратанці прагнули відділити хворе від здорового керуючись правилами

здорового глузду. Тому відношення до такої категорії було вкрай негативним і призирливим.

У Давньому Римі «Закони 12 таблиць» (451-450 р. до н.е.), так звані закони від народу, наказували убивати не тільки малят, що народилися слабкими або скаліченими, але й більш старших нездорових дітей [9].

Тим не менш в Афінах в VIII-VI ст. до н.е., наряду з культом ідеального тіла існував культ ряду духовних, громадських якостей. Основною ціллю освіти становиться максимальний розвиток індивідуальних можливостей кожної людини. Було розширене коло свободи та прав людей, формувалося гуманне, толерантне відношення до осіб з психофізичними порушеннями, суспільство прийшло до висновку про необхідність надання допомоги сліпим [10]. На цьому прикладі можна спостерігати тенденцію зміни і росту відношення громадськості до осіб з обмеженими можливостями.

Та незважаючи на докази деякої акцептації сліпців, ніщо більше не вказує на спроби систематичної освіти цих осіб або їх інтеграції з суспільством аж до XVIII століття [10].

Все ж проблеми навчання та виховання аномальних дітей цікавили досить вузьке коло людей, а саме, великих давногрецьких філософів, таких як Арістотель, Платон, Плутарх, Сенека та ін.

Та по мірі того як загальна педагогіка стала звертати увагу на індивідуальні особливості дитини, в ній з'явилися, хоч і слабкі, тенденції можливості виховання та навчання, наприклад, глухих дітей. Подібні тенденції мали місце у вченні давньоримського теоретика ораторського мистецтва та педагога М.Ф. Квінтіліана. Він пропонував навчання як можна раніше і вважав, що за рідким виключенням, всі діти наділені здатністю до навчання і розвитку. Вчитель повинен розгледіти індивідуальні особливості кожного учня [10].

Тож, древньогрецькі та римські державні виховні системи в основному не залишали не тільки місця для навчання дітей з фізичними недоліками, а й не признавали за ними юридичних прав, змоги брати участі у суспільних справах.

У II період «ізоляції» (V- XV ст.) в Європі набирає сили участь монастирів та храмів у житті дітей з обмеженими можливостями. В VI ст.. н.е. в західносхідних державах з'являються перші заклади соціальної допомоги убогим, бідним та калікам [1].

Розвиток монотеїстичної релігійності середньовіччя (V-XIV ст.) призвів до перемоги християнства, яке й стало пануючою ідеологією. Даний історичний період характеризується диктатурним правлінням церкви та богомолів та характерний з одного боку терпимістю, з іншого – соціальною агресією до дітей з обмеженими можливостями.

В часи Середньовіччя дорослі та діти з певними відхиленнями відігравали роль блазнів в палацах та при королевських замках. Можна подумати, що було не справедливим утримування їх для розваг світської еліти. Але вони були під охороною і жили краще ніж більшість людей тих часів. Важко оцінити, чи така ситуація була добра чи зла. Однак, звичайно люди з обмеженнями попадали під вогонь дискримінації та жорстокості. Часто немовлят залишали в лісі або топили в річці. Більшість з тих, що досягли віку дорослого, відчували на собі жорстоке відношення [11].

Але й паралельно, в цей період, підвищується інтерес до процесу навчання та виховання такого роду дітей. Ідеї гуманізму та антропоцентризму змінювали уявлення про людину, його ролі на землі, що не могло призвести до зміни поглядів на статус людини з обмеженими можливостями.

В результаті Реформації VI ст. активність в цьому питанні проявила й католицька церква, що на триденському соборі (1549-1563) прийняла рішення закріпити та зміцнити свій нагляд над притулками та шпиталями при цьому впроваджуючи заклади для осіб з певними вадами [6].

На протязі наступного століття, діяльність релігійних орденів відіграла важливу роль у роботі медичної та соціальної допомоги, в тому числі дітей та молоді з особливими потребами у Польщі [6]. На нашу думку, ці факти однозначно вказують на зміни у поглядах католицької церкви на проблему інвалідності та потребу йти паралельно з ідеологічними потребами епохи для

досягнення найбільш сприятливих умов існування та виховання дітей з обмеженими можливостями.

Науковий підхід до пояснення деяких аномальних явищ, наприклад, глухоти, був пов'язаний з виникненням та розвитком університетської освіти у країнах Західної Європи, а саме з діяльністю природничих та медичних факультетів. Перші факультети з'являються в найбільш розвинутих по тому часу країнах Західної Європи. У XII столітті були відкриті Болонський (Італія), Парижський (Франція), Оксфордський та Кембріджський (Англія) університети. У XIII столітті вони виникають в Іспанії, а трохи пізніше (XIV ст.) вікриваються слов'янські університети в Празі та Кракові [11].

Так під впливом держав Західної Європи в Польщі з'являються недержавні організації та інші заклади соціальної допомоги особам з обмеженими можливостями. Спочатку вони займалися благодійною діяльністю, пізніше корпоративною, культурно-просвітницькою та науковою діяльністю, а також реалізацією програм, пов'язаних з ідеєю соціального розвитку та суспільної солідарності [8].

Таким чином, процес виживання, соціальної адаптації та інтеграції дитини з обмеженими можливостями в епоху Середньовіччя покладався на ресурси та її індивідуальні особливості. Великий вплив мало місце суспільства, адже різні релігійні конфесії по-різному відносилися до обмеженості: від терпимості до соціальної агресії. Позитивна роль відводилася заснуванню притулків при монастирях, що давало можливість жити своїм життям і приносити посильну користь собі розвиваючи самостійно свої задатки, уміння та навички.

Отже, дана історична віха символізує перехід від релігійних ідеологій до наступного еволюційного щабелю – наукового трактування природи людини.

Наступний, *III період* «гуманізму» (XV- поч. XX ст.), пов'язаний з переходом від епохи Відродження, через Новий час до епохи Просвітництва. Основою для концепцій Відродження було визнання вирішальної ролі розуму у формування свідомості людини та суспільства, цивілізації та морального

прогресу. Цим і пояснюється підвищений інтерес до процесу навчання та виховання дітей, тобто до педагогіки в епоху Ренесанса.

Формується нова, гуманістична педагогіка, яка протиставляє авторитарній педагогіці середньовіччя принципи активності дитини, уважного відношення до його індивідуальності, віру в його творчі сили та можливості. Та це стосується лише дітей з верхніх соціальних класів населення. На початку свого розвитку педагогіка гуманізму не стосувалася навчання та виховання дітей з бідних класів, а тим паче дітей з фізичними недоліками.

Питаннями нових підходів та можливостей догляду за дітьми та молодими людьми з розумовими вадами займався видатний чеський педагог того часу Ян Амос Коменський (1592-1670). Я. Коменський, перший в історії педагогічної думки, сформулював принцип компенсації, як один з ключових факторів в процесі реабілітації осіб з обмеженими можливостями [6]. Такі інноваційні концепції Я. Коменського, щодо загального навчання дітей з вадами мають свою актуальність і на сьогоднішній день.

На основі ідеології епохи значно виріс соціальний статус осіб з порушенням зору в суспільстві: з'явилися перші учбові заклади; створений фундамент для розвитку талантів та реалізації можливостей в розвитку особистості дітей та молоді з вадами зору [2].

Друга половина XVIII століття відзначається поширенням інститутів для глухих у Франції, Німеччині, Англії та Данії. Потрібно відзначити, що колективні форми навчання глухих призвели до оформлення та закріплення професії вчителя, який займається тільки з глухими учнями.

Таким чином, освіта, необхідна для сприяння навчального процесу кожної дитини у відповідності з його здібностями і психічними можливостями стала одним з постулатів епохи Просвітництва.

Ідеї та концепції знайшли своє конкретне відображення в працях та законодавчих актах, які у другій половині вісімнадцятого століття вплинули безпосередньо на соціально-політичні реалії, в тому числі опіки та освіти, а

саме на: Декларацію прав людини і громадянина, Декларацію незалежності, та польську Конституцію 3 травня 1791.

В Польщі послідували значні зміни в цих сферах, але без драматичних революційних подій, а через поступове перетворення. Найперше, у 1768 році в області стаціонарної допомоги діяльність медичних закладів була під адміністративним контролем державного органу влади під назвою Комісія «boni ordinis». Комісія була створена для виконання функцій спеціального органу контролю над державними лікарнями та громадською доброчинністю [6]. Таким чином, діяльність, яка включає в себе і потреби дітей з обмеженими можливостями стає громадською справою.

В той же час, у сфері освіти відбулися майже революційні зміни. З ухвали сейму від 14 жовтня 1773 року про покликання Комісії Народної Освіти, яка є першою в Польщі державною центральною владою освіти, а відповідно першим в європейській шкалі представником міністерства освіти, всі польські школи та освіта ставали формально і практично загальносуспільною і державною річчю на всіх основних щаблях, а також сферах її функціонування [6]. Це свідчить, що наряду з загальноєвропейськими тенденціями в цій області, виросла потреба включення до навчання у загальноосвітні школи дітей і молоді з спеціальними потребами.

На протязі цього періоду як у Польщі так і в Європі відносно відбуваються досить малі зміни в структурі опіки та освіти для дітей з обмеженими розумовими можливостями. Спроби навчити дітей цієї категорії з'явилися лише на початку XIX століття та явно підсилили цікавість у цій сфері. Розвиток науки, а саме медицини, психіатрії та психології сприяв змінам положення осіб з психічними захворюваннями.

Були проведені дослідження феномену розумової відсталості та психічних хвороб, було досягнуто перших результатів, які дозволили пролити світло на проблеми походження, симптоми та лікування цих захворювань, а також можливість та необхідність навчання дітей з відхиленнями від психічної норми [8].

На тлі змін даного періоду, по догляду над недорозвиненими розумово, ситуація на польських землях в цій сфері значно відстає від рівня в Західній Європі. У принципі функціонували традиційні організаційні структури догляду за цими хворими: шпиталі, притулки, що забезпечували майже виключно необхідну допомогу в сфері лікувальної справи, яка в деяких установах (напр. у Варшаві) розширювалась, повільно і поступово вдосконалювалась. У 1817-1847 роках доведено до певної секуляризації цих установ, а саме вся їх організаційна структура і діяльність одержували статус публічної інституції, підпорядкованої державній владі [6].

Перша половина дев'ятнадцятого століття, разом з останнім десятиріччям вісімнадцятого визначає прорив у сфері соціально-освітнього догляду за розумово відсталими та психічно хворими дітьми.

Вже в цей період були спроби організувати інтегроване навчання: німецький педагог Гюггенбюль відкрив у 1841 році у горах Швейцарії Абендберську школу-притулок, де організував відділення для дітей різного віку, статі, національності, ступеня розумової відсталості та здорових дітей як приклад для наслідування [1].

Початок ХХ століття характерний поглибленим та широким вивченням дитячої аномальності, з'являються нові типи шкіл, нові типи шкіл спеціального навчання; допомога соціальних працівників у мобілізації власних сил особи з обмеженими можливостями.

Оскільки на початку ХІХ століття дослідники розумової недорозвиненості займалися в основному її глибокими проявами, то в другій половині цього століття виросла зацікавленість легкою розумовою недорозвиненістю. Економічні, гуманітарні і суспільні аргументи проголошувались за активні заняття долею цих дітей; утворенням нової системи шкіл, призначеної виключно для них, а також за здійсненням спроб теоретичного поглиблення розумової недорозвиненості.

Істотний вплив на розвиток спеціальної педагогіки мав реформаторський рух школи, так званий «нове виховання». Варто звернути увагу, що найсильніші тенденції цього руху - індивідуалізація, послання на потреби дитини, опора навчання і виховання на правах його психофізичного розвитку, заклик до його активності, зв'язок дидактичного процесу з суспільним середовищем - знайшли вираз в методах і організації спеціальної школи [5].

На початку ХХ століття в дидактиці з'являється так званий метод цілісного навчання, який зробив значний вплив на розвиток методів навчання дітей з обмеженими можливостями [3].

IV період – «становлення» (поч. ХХ – 90-і роки ХХ ст.) характерний змінами в організації та системі освіти.

Здобуття у Польщі 1918 р незалежності дало надію на побудову польської сучасної системи освіти та виховання, в тому числі шкільної спеціальної освіти.

Декрет про обов'язок шкільного навчання з 7 лютого 1919 р. впровадив 7-річний період навчання всіх дітей. Обов'язкове навчання стосувалось і дітей, з розумовими вадами, якщо в данній місцевості існує заклад спеціального навчання [3].

Велике значення для формулювання програми освіти мав Загальнопольський З'їзд вчителів у квітні 1919 р. у Варшаві, який відносно багато уваги висвятив питанням догляду за розумово недорозвиненою, хворою і покаліченою дитиною. Пропоновано введення законного шкільного обов'язку а також широкої мережі спеціальних установ для дітей з обмеженими психофізичними можливостями [3].

Великий вклад у становленні та розвитку дефектологічної науки та спеціальної освіти в Польщі внесли Юзефа Жотейко (1886-1927) – педагог та експериментальний психолог та Марія Григоржевська (1888-1967) – польський педагог, професор, які підготували перші проекти організації освіти та професійної підготовки дітей з обмеженими можливостями. Свій вклад у розвиток спеціальної освіти внесли відомі теоретики та практики: М. Стефановська, Й. Хельманн, Я. Корчак, Г. Рилла та багато інших науковців.

Отже, у першій половині ХХ ст. розпочалося виразне функціонування шкіл та спеціальних установ для дітей з обмеженими можливостями і одночасно розвиток різних форм та методів навчання і підготовки вчителів для цих установ.

Друга світова війна знищила елементарне право людини – право на життя, позбавила дитини реалізації своїх прав та обов'язків.

Загальна Декларація прав людини, затверджена у 1945 році закріпила рівноправність усіх членів людського суспільства, в тому числі і дітей, недопустимість дискримінації людини по якій-небудь причині.

Після другої світової війни у Польщі, як і в інших країнах, з'явився поліомеліт і як наслідок – велика кількість паралізованих, дітей та дорослих. Майже у всіх країнах Європи починається період оновлення, розвиваються нові форми догляду та освіти, створювалися реабілітаційні центри, налагоджувалась соціальна робота, розширювалась зацікавленість спеціальною педагогікою, започатковувались дослідження над проблемами осіб з особливими потребами.

Абсолютно новим в післявоєнний період було введення в систему освіти Польщі: спеціальних дитячих дошкільних закладів, «Школи життя» чи освітні заклади для осіб з обмеженими розумовими можливостями. Їх розвиток на протязі багатьох років діяв досить швидко, але все ще не задовольняє реальні потреби суспільства у цьому відношенні.

Концепції розв'язання складних питань обмеженості спиралися на потреби цієї групи осіб і стосувалися не тільки факту інвалідності, але перш за все її наслідків. Очевидно, що здобута емпіричними дослідженнями інформація, не дозволяла дати цілісну оцінку проблемі, але мала основний вплив на створення соціальної політики по відношенню до проблеми дітей з обмеженими можливостями.

Значні зміни в сприйманні явища інвалідності приносить друга половина ХХ ст. **V період** «інтеграції» (90-і роки ХХ ст. і до сьогодні) характеризується переосмисленням основ організації системи спеціальної освіти, поступовим переходом від соціальної адаптації через інтеграцію до соціалізації та інклюзії, проведенням активної антидискримінаційної державної політики: від рівних прав

до рівних можливостей. Негуманним стає виділення національних, етнічних, політичних, релігійних та інших меншинств, у тому числі людей фізично та інтелектуально обмежених, що знайшло відображення у законодавствах: Декларація ООН «Про розумово відсталих» (1971), акті «Про права інвалідів» (1975) та інших антидискримінаційних актах, які ми розкриємо в іншому параграфі нашого наукового дослідження.

Велику роль у здійсненні демократизації щодо осіб з обмеженими можливостями відіграє політика Європейського союзу та його структур (Європарламенту, Ради ЄС, Європейської комісії і т.д.) шляхом ухвалення міжнародних трактатів, програм, рекомендацій та інших форм юридично-організаційної діяльності.

На досягненнях Ради Європи та Організації Об'єднаних Націй базується нинішня стратегія дій на користь дітей з обмеженими можливостями.

Вступ Польщі 1 травня 2004 року до Європейського Союзу змусив локальне самоврядування до прийняття модернізації систем соціальної допомоги та охорони здоров'я, пристосування освіти та навчання до вимірів життя та праці в відкритому соціальному просторі, економічного, соціального та екологічного оновлення (хоча майже всі реформи: адміністративні, охорони здоров'я, шкільна, пенсійна та інші, необхідні для вступу до ЄС, почалися в країні ще у 1999 році і до 2004 року закінчилися), надав можливість отримати фінансування спеціалізованого обладнання, соціально-педагогічних проектів для навчання та розвитку дітей та молоді з обмеженими можливостями.

Висновки. Аналіз історичних періодів в рамках виділених нами п'яти етапів показує наявність залежності відношення до осіб з обмеженими можливостями та розвитку науки в цій сфері від певного пануючого класу, економічно-політичного рівня країни, загального еволюційного розвитку. Ми спостерігаємо значні зміни у соціокультурному відношенні до фізичної та соціальної обмеженості: від ізоляції та сегрегації до інтеграції та соціалізації.

Сьогодні, на нашу думку, основним для успішної соціалізації осіб з обмеженими можливостями не тільки в Україні, а й в інших країнах Європи є

зміна ментальності населення по відношенню до феномену інвалідності, цінність життя та здоров'я, використання теоретичних доробок вчених та сучасних технологічних розробок, пошук нових, ефективніших методів навчання і виховання, кращих організаційних рішень, рівного доступу створення відповідних соціокультурних умов, відповідної законодавчої бази.

Таким чином, необхідність дослідження історичного аспекту зумовлено визначенням сучасних соціально-педагогічних умов соціалізації осіб з обмеженими можливостями. Адже аналіз історичного минулого дає можливість кращого розуміння тих проблем, які сьогодні заважають особі з певними вадами бути соціально-рівною одиницею, відчувати себе повноцінною особистістю через низьку соціальну активність.

Використання знання та розуміння історичних зв'язків явища інвалідності є важливою віхою у професійній підготовці майбутніх вчителів, соціальних педагогів та соціальних працівників.

Література:

1. Курбатова И.Н. Роль христианской благотворительности и мелосердия в социальной реабилитации аномальных детей. - Южно-Сахалинск: Изд-во РИО ЮСГПИ, 1996. - 96 с.
2. Феоктистова В.А. Очерки истории зарубежной тифлопедагогики и практики обучения слепых и слабовидящих детей. - Л., 1973. - 119 с
3. Balcerek M. Szkolnictwo specjalne i pedagogika specjalna w pierwszej połowie XX wieku [w]: Dzieje szkolnictwa i pedagogiki specjalnej Mauersberg S. (red.) PWN Warszawa, 1990.
4. .Corajewska D.. Fakty i mity o osobach z niepełnosprawnością. APS, Warszawa, 2006. – 126.
5. Gasik W. Rozwój praktyki i teorii pedagogiki specjalnej w XIX iw początkach XX wieku [w]: Dzieje szkolnictwa i pedagogiki specjalnej. Mauersberg S. (red.) PWN Warszawa, 1990.
6. Grochowski L. Początki nauczania dzieci upośledzonych i zorganizowanej opieki nad moralnie zaniedbanymi [w]: Dzieje

szkolnictwa i pedagogiki specjalnej. Mauersberg S. (red.) PWN Warszawa, 1990.

7. Pedagogika specjalna. Podrenznik akademicki. T1. Pod redakcją A. Firkoska-Mankiewicz. APS, Warszawa, 2009. – 388.
8. Sękowska Z. Pedagogika specjalna PWN Warszawa, 1985.
9. Законы 12 таблиц. Хрестоматия по истории древнего Рима. Под ред. Проф. С.Л. Утченко, 1962 г. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ancientrome.ru/gosudar/12.html>. - Назва з титул. екрану.
10. История сурдопедагогике [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://i-folders.ru/surd/2.htm> - Назва з титул. екрану.
11. История сурдопедагогике [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://i-folders.ru/surd/3.htm>- Назва з титул. екрану.